

יעקב יהושע: ניצני עתונות וספרות ערבית בארץ בראשית המאה

אף שהופעתה של העתונות הערבית בארץ לא חלה אלא לאחר ה"חוריית" התורפי של יולי 1908, הרי בעשורים שקדמו להכרות התחוקה של התורכים הצעירים הורגשו סימנים להתעוררות ספרותית, במיוחד בקרב הנוער הערבי-הנוצרי.

כמה מ"מוקדי" הפעילות הזאת החלו להיראות בירושלים העיר. נוער נוצרי, שקנה השכלה במוסדות-חינוך זרים שנוסדו בירושלים ובשאר ערים בארץ עוד במחצית השניה של המאה שעברה, "דירבן" ועורר את הנוער המוסלמי ה"שמרני", שהיה נושא עיניו בעיקר למשרות ממשלתיות. הגדילו עשות בשטח זה דוברי-ערבית מבני העדה היוונית-האורתודוקסית, המקורבת יותר משאר עדות נוצריות אל העדה המוסלמית. צעירי עדה זו בירושלים, יחד עם משכילי העדות הלאטינית והפרוטסטנטית, שאף הם קיבלו השכלתם במוסדות חינוך צרפתיים ובריטיים, נהגו אז להתכנס לעתים מזומנות בבתים פרטיים למעין "ערבי ספרות ונגינה". בכנסים אלה השתתפו גם מספר משכילים נוצריות, ואין ספק שהשתתפותן הפיחה רוח חדשה בקרב המתוועדים הצעירים, שכמה מהם היו מבני העדה המוסלמית. (העתונאי המוסלמי הידוע עאדל אל-ג'בר, מי שהיה עורך העתון אל-תרפי שיצא ביפו בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה ולאחר-מכן היה עורך היומון אל-חייאת בשנות ה-30 בירושלים, נשא לאשה את אחותו של דאוד צידאווי, מנאנה, צעירה נוצרית משפלת).

על אחת האגודות הספרותיות הללו מספר הסופר ח'ליל אל-ספאפיני בספר זכרונותיו, "כד'א אנא, יא דוניא" (כך הנני, העולם), שראה אור אחרי מותו. ג'מעית אל-אדב אל-זאהריה" (אגודת הספרות הפורחת) נוסדה בשנת 1898. נשיאה היה דאוד אל-צידאווי, ועליה נמנו עיסא אל-עיסא (שלימים נעשה עורך היומון פלשטיין), פרג' פרג'אללה, אפטים מושבף, שבלי אל-ג'מאל, ג'מיל אל-ח'אלידי, נחליה תרזי וח'ליל אל-ספאפיני.

דאוד צידאווי, שהיה הרוח החיה באגודה זו, שימש מנהל סניפו של בנק "קרדי ליונה" ביפו. שבלי ג'מאל התפרסם לאחר-מכן כעסקן לאומי ערפי. ח'ליל ספאפיני המנוח, שנהג לקרוא לפני קטעים מיומנו כשהייתי מבקר בביתו, סיפר לי כי לימים הצטרפו לאגודה זו גם בולוס אל-בוסתאני, אלפונס אלונסו, יעקב קובייסי (רופא-עיניים ידוע בירושלים) ובנדלי אל-ג'וזי, סופר והיסטוריון ערבי ששימש בהוראה באוניברסיטה שבקאזאן ברוסיה הצארית.

מחשש הבולשת התורכית, שעקבה אחריהם ושקדה לקפד כל נסיון של פעילות תרבותית בעודנו באפו, נהגו אנשי האגודות הספרותיות הללו להתכנס בבתים נתינים זרים. הנושאים שעליהם שוחחו באותם כינוסים היו תחייתה של האומה הערבית,

שיחרור בתי-הספר מאפוטרופסותם של ארגונים ומוסדות זרים, והקמת בתי-ספר לאומיים מקומיים בלתי-עדיתיים. (ואכן, לאחר הכרזת התחוקה של התורכים הצעירים יסד המחנך ח'ליל ספאפיני את בית-הספר הערבי המודרני הראשון בירושלים, "אל-מדרסה אל-דסתוריה", שאליו קיבל, כפי שהצהיר לפני ההורים, כל תלמיד שלא נתקבל במוסדות-חינוך אחרים).¹

פרטיכל על כנס ספרותי מאותם ימים אנו מוצאים בעתון אל-קודס, שיצא אז בירושלים, בגליון מס' 16 מיום 10 בנובמבר 1908. שם האגודה הנדונה עושה רושם מוזר קימעה: היא נקראה "ג'מעייית אל-אג'תהאד אל-רוחי" (אגודה למאמץ רוחני) ועסקה בנושאים מתחומי המדע, הספרות, ההיסטוריה, הבריאות והמוסר הדתי.

אם כן, באחד מימי-הששי בתודש נובמבר נערך כנס ספרותי בבית שנקרא "בית אל-חדיד". האולם היה מלא מפה לפה וד"ר אליאס חלבי נשא דבריו על הנושא "הקיבה-מקור המחלה". אחריו נשא הסופר אפטים מושפך הרצאה על הנושא "מה הדבר הדרוש לנו ביותר בימים אלה". הדברים הדרושים ביותר באותם ימים היו המשפחה, בית-הספר והחברה. בקשר למשפחה סבר המרצה כי מן ההכרח להרים את מעמדה של האשה כדי שתהיה אם משכלת ותוכל לגדל את הדור על עקרונות נכונים ולהחזיר בו את אהבת המולדת. באשר לבתי-הספר טען הנואם שמוסדות-החינוך הקיימים מפגרים במידה רבה. ואילו באשר לטיפול בחברה אמר הנואם: "אמנם השגנו את החופש אולם לא הפקנו ממנו תועלת רבה, כי חינוכנו ומצבנו כיום לא איפשרו לנו ליהנות מן החופש. אולם יש להתאחד ולהתארגן, ולהרבות בהקמת אגודות בקרב גברים ונשים".

נשיא האגודה, כוהן-דת פרוטסטאנטי בשם אבראהים באו, שנשא את דבריו אחרי-כן, ציין כי אין תקוה לשפר את המצב בבית שפן השחיתות מצויה בין כל בני המשפחה ואין תקנה לדבר אלא אם כן יש בין בני המשפחה בת אחת משכילה שאפשר להסתייע בהשכלתה לשם תקנת המצב בבית.

בהמשך דבריו שיבח כוהן-הדת את הזרים שפתחו בתי-ספר ביישוב הערבי וציין כי "בזכותם יכולים אנו כיום לעמוד ולשאת דברינו על נושאים ספרותיים ומדעיים" (ההדגשות שלי-י.י.). אמנם יש חסרונות לבתי-ספר אלה, ואת החסר יש למלא רק בהקמת מוסדות-חינוך לאומיים ובהכשרת מורים מתאימים לנוער. ובאשר לאחדות, אמר הנואם, "אין אחדות בלי הסכמה הדדית כמו שאין אחדות בין המים והשמן. לכן עלינו להסכים בינינו על העקרונות הנכונים, וכן מחובתנו להבין את פירושו האמיתי והנכון של החופש, לבל יפגע אדם בחברו, לעבוד לטובת הכלל, להזניח את האינטרסים האנוכיים, ולפעול יחד לטובת המולדת".

תמציתן של "שיחות ספרותיות" אלו כונסה בקובץ שנכתב בכתב-ידו של אחד החברים והועבר אחר-כך לקריאה בין משתתפי הכנסים הללו.

לאחדים מן המורים הערבים ששימשו בהוראה במוסדות-החינוך הנוצריים נודעה

¹ ראה רשימתי על מוסד זה בהד החינוך חוברת ו, תש"ז, "בית-הספר החילוני הערבי בארץ".

השפעה עצומה על הנוער הערבי בירושלים. אזכיר מביניהם מורה ערבי-נוצרי, שתקופה קצרה למדתי תורה מפיו. זה היה מר נח'לה זורייק, שלמעלה מארבעים שנה שימש בהוראה והעמיד דורות של תלמידים ובערוב ימיו לימד שפה וספרות ערבית בקולג' הבריטי לבנים, ששכן בבנין שמול כנסיית סנט-ג'ורג', הסמוכה לשער-שכם. מורה זה, שמת ערירי, היה ידוע בקרב הנוער הערבי בארץ בשם "אל-מועלם נח'לה". בעונת החורף היה נוהג להתעטף בעפאיה ותרבוש גבוה לראשו, את זקנו גילח למשעי ורק שפם עבה האהיל על שפתו העליונה. עיניו היו לזהטות ומבטו הטיל פחד בלבות התלמידים, שעם זאת חיבבו והוקירו אותו בשל בקיאותו העמוקה בשפה הערבית ובספרותה.

בין תלמידיו המוסלמים של מורה ותיק זה הזכיר לי המנוח ח'ליל ספאפיני את עלי ג'אראללה, שהיה שופט בית-המשפט העליון בתקופת המנדט, מוחמד ג'אראללה, חאג' רשיד אל-נשאשיבי, סעד אל-חוסייני וראע'ב אל-חוסייני.

על קסמו הספרותי סיפר לי ספאפיני, שאף הוא היה מתלמידיו, בזו הלשון: "באחד הערבים ישבנו אצלו כדרכנו, מספר צעירים, והוא קרא לפנינו 'קצידה'. בשובנו הביתה הוצאנו מארון הספרים את ספר השירה שממנו קרא את ה'קצידה' והתחלנו לקרוא אותה לעצמנו. משקראנו אותה לא מצאנו בה כל יופי. משהתכנסנו אצלו למחרת שאלנו את המורה נח'לה: 'מה התבלים אשר נתת בקצידה כאשר קראת אותה לפנינו? אכן אתה נפחת בה רוח-חיים ואילו אנו כשקראנו לא מצאנו בה מאום'".

הנוער הערבי בארץ לא היה מנותק ממרכזי התרבות והעתונות שבארצות הסמוכות. עתוני דמשק, ביירות וקאהיר היו מגיעים לערי הארץ. היו עתונים שנקראו בסתר והיו שנקראו בגלוי. צעירים משכילים שימשו כתבים לעתונים שיצאו בסוריה, בלבנון ובמצרים. נח'לה זורייק נהג "למנות" את תלמידיו המוכשרים ביותר ככתבים לעתוני הארצות הסמוכות (מובן שכתבותיהם ורשימותיהם נתפרסמו בעילום-שם מחשש עינה הרעה של הבולשת התורכית). מתוך קבוצה זו של כתבים ועתונאים קמו לאחר-מכן עורכיה, כתביה וסופריה של העתונות הערבית בארץ.

ח'ליל ספאפיני שימש כתב לעתון היומי לפאן אל-חאל, שיצא בביירות, אשיל צייקלי פירסם רשימות ומאמרים בעתונות הצרפתית שיצאה לאור בסוף המאה שעברה ובשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה במצרים. עאדל אל-ג'בר שימש כתבו של העתון אל-ליזא, שיצא בעריכתו של מצטפא כאמל, הלוחם הנודע לשיחרורה של מצרים מעולם של בריטניה.²

רק אותם עתונים שדעת השלטונות התורכיים היתה נוחה מהם הורשו להיכנס לארץ, ונראה כי מי שנמצא ברשותו עתון או ספר אסור היה צפוי לעונש. סיפר לי יוסף

² סח לי ח'ליל סכאפיני כי בשנת 7—1906, בשובו מאנגליה, בילה זמן קצר בקאהיר כדי לקרוא חלק מן הספרים הערבים שכניסתם לארץ היתה אסורה, ובכללם ספרו של אל-כוואכבי. אסורה היתה גם כניסתם של העתונים הנודעים מקאהיר: אל-מקטם, אל-אהראם, אל-מאייר, אל-מושייר (סלים תורכי). חומר כזה היה מתקבל לפעמים על-ידי בתי-הדואר הזרים, שהיו פטורים מבקורת השלטונות התורכיים.

אל-עיסא, עורכו של פלשטין לפני מלחמת-העולם הראשונה ולאחר-מכן עורך העתון היומי אליף-בא שיצא במשך קרוב לשלושים שנה בדמשק, כי אדם שרצה להתנקם מאויבו היה שולח מכתב אל אחד העתונים האסורים בכניסה ומבקש שישלחו את העתון לכתבתו של אותו אדם; משנתקבל העתון באמצעות הדואר התורכי, היה אותו אדם גאסר ונחקר על-ידי השלטונות.

נתינים זרים קיבלו עתונים בערבית ואף בלשונות-חוץ באמצעות הדואר של המעצמות הזרות-הגרמני, האוסטרי, הצרפתי והרוסי. לשם משיכת לקוחות היו סניפי-דואר אלה מעניקים, כידוע, הנחות לשולחי מכתבים לחוץ-לארץ. השלטונות התורכיים נקטו אמצעי-זהירות בעיקר כלפי העתונות המצרית ולא כך לגבי העתונות הסורית והלבנונית, שכניסתה לארץ הורשתה הואיל והצנזור התורכי שבאותן ארצות נהג לבדוק את החומר תחילה. הציבור הנוצרי קיבל עתונים זרים שלא היו המוסלמים יכולים לקבלם.

המדפיס הערבי הראשון בירושלים היה ג'ורג' חביב חנניא, שיסד את בית-דפוסו עוד לפני הכרות התחוקה של התורכים הצעירים. העתון הראשון שיצא לאור בארץ בערבית היה עתונן, אל-קורם (ירושלים). (נכדיו מנהלים כיום את בית-הדפוס "אל-מעארף" השוכן בסמוך לשער-שכם. בנדלי מושחור היה בעל בית-הדפוס "אל-אנצאף"). אחיו של ג'ורג' חביב חנניא, יעקב עיסא חביב חנניא, סיים את לימודיו בסמינר התיאולוגי שתחת חסות הפטריארכיה היוונית בירושלים, ששכן במנזר-המצלבה. באותו מוסד תיאולוגי למד יעקב עיסא, כפי שאמרה לי אשת אחיו, את "שפת התורה והברית החדשה". משבגר הזמינו הצאר של רוסיה למוסקבה כדי שילמד את בתו של הצאר עברית. יעקב עיסא נשאר בחצרו של הצאר ולקח לאשה את בתו של אחד מקציני המלך. בעת ההפיכה הבולשביית הציל את נפשו בטענו כי אין הוא נמנה על פמליית המלוכה וכי הוזמן מירושלים כדי ללמד לבת הצאר את "שפת התורה".

ב

לולא מוסדות-החינוך הזרים שקמו בארץ בשלהי המאה שעברה ספק אם היו צצים ניצניה של הפעילות העתונאית והספרותית בלשון הערבית. ולולא הסמינריונים הערבים למורים בנצרת ולמורות בבית-ג'אלה שהוקמו על ידי המשלחת הפלשטינאית הרוסית ספק אם היו קמים סופרים ועתונאים כאסכנדר אל-ח'ורי אל-ביתג'אלי, ח'ליל ביידס (מורה, מחבר ספרי-לימוד ועורך עתונים ספרותיים), ועוד מורים ועתונאים ששימשו בימי התורכים ובימי המנדט. ולולא מוסדות-החינוך הבריטיים ספק אם היה קם אותו דור של עסקנים ערבים שעמדו בראש התנועה הספרותית והמדינית הערבית בארץ.

במוסדות-החינוך הללו "נשמה השפה הערבית לרווחה" בתקופה העותומאנית ולא שימשה שפה זרה כמו שהיה נהוג בבתי-הספר הממשלתיים התורכיים, שבהם לימדו מורים תורכיים את הדיקדוק הערבי בשפה התורכית.

הנוער המוסלמי היה עסוק בפעילות לאומית ערבית ואילו בני המשפחות המוסלמיות הנכבדות בירושלים נהרו ללמוד תורה בקושטא. הנוער הערבי-הנוצרי, ובעיקר הנוער האורתודוקסי, נדד לאוניברסיטה האמריקאית בביירות, שבאותן שנים, ואף שנים רבות לאחר-מכן, שימשה מרכזו ללאומיות הערבית במזרח. הנוער הערבי-הנוצרי היה טרוד במלחמתו נגד הסינוד היווני ועסק בהוצאת עתונות מחתרתית, גם אם מצא פנאי להתכנס למסיבות ו"סימפוזיונים" ספרותיים. צעירים אלה למדו תורה מפי מורים נוצרים שבאו מלבנון; המשלחות הנוצריות העשירות "צדו" אותם, הפכו אותם לפרוטסטנטים והעניקו להם אמצעי-מחיה למעלה מן המקובל באותם ימים. בתי-הספר הנוצרים עמדו על רמה חינוכית גבוהה, אף כי לעדה היוונית-האורתודוקסית לא היו מוסדות חינוך בעלי שיעור-קומה, להוציא בית-ספר עממי קטן בירושלים על שם "מר מתרי".

בני העדה היוונית-האורתודוקסית לא נטו ללמוד את השפה היוונית, שגם לא היה שכר בצדה. הם למדו את השפות שהיו שגורות אז בארץ, צרפתית ואנגלית. מנהלי אותם מוסדות-חינוך שבהם למדו צרפתית ואנגלית דאגו למצוא לבוגריהם מקומות-עבודה בבנקים ובשאר מוסדות מסחריים של אותם ימים. אין פלא אפוא שאלה שהתפרנסו מן המוסדות הזרים הללו—ובתקופת המנדט, ממשרדי-הממשלה—נטשו את עדתם האורתודוקסית ונעשו קאתולים ופרוטסטנטים. על-ידי כך גבר היסוד הערבי-האורתודוקסי בעדות הנוצריות ההן וחיזק בן את היסודות הלאומיים הקיצוניים.

"לפני הצהריים ביקר אצלי המורה נחילה זורייק. ושוב שמעתי את שיחותיו המלבבות והמלאות ענין. אמרתי לו: לוואי ויכולתי למצוא עבודה בירושלים, אולם איך אגיע לכך ואני יווני-אורתודוקסי. הבישוף האנגלי רוצה שאלבש את גלימת הכהונה, אֶלֶךְ עם התלמידים לפנסיה ואקרא בתנ"ך, ואילו האגודה להפצת הנצרות רוצה לעשותני מיסיונר. ושני הדברים האלה קשים עלי מאד.
(ח'ליל ספאפיני בזכרונותיו מיום 21.9.1908)

קטע זה מיומנו של הסופר ספאפיני אומר דרשני. הוא משקף במידה רבה את נהירתו של הנוער המשכיל אחר תורות נוצריות למיניהן. ספאפיני וחבריו דרשו לגרש מן הארץ את "אחי הקבר הקדוש" הללו—קרי: הכהונה היוונית—ולטהר את כיסא הראשות הרוחנית הזאת ממעלליהם וממעשי-השחיתות שלהם: "המטרה שאליה אני שואף היא להסיר מעל צווארנו את עול היוונים שהרי אין להם כל זכות לראשות הרוחנית הזאת—לא דתית, לא מדינית, ואף לא מוסרית".

ואכן היתה העדה הערבית היוונית-האורתודוקסית, כאמור, התוססת מכל העדות בחיי התרבות והפוליטיקה. המאבק שניהלו ראשיה של עדה זו בארץ מאז מחצית המאה הי"ט ועד ימינו נגד הסינוד היווני סייע במידה רבה להתגבשות תנועה הלאומית הערבית בארץ-ישראל. המוסלמים, שהיו טרודים במאבקם עם השלטונות התורכיים בקשר להקדשות המוסלמיים, שאת הכנסותיהם העבירו התורכים לאוצר הממשלה בקושטא, אף הם גילו ענין במאבק זה. עם ראשית הופעתה של עתונות ערבית בארץ, כלומר לאחר הכרזת התחוקה בשנת 1908, יצא המאבק התעמולתי שניהלה העדה

נגד הסינוד היווני אל רשות הרבים. הגיעו הדברים לידי כך שלכאורה היו רק שתי בעיות מעסיקות את העתונים הערבים בארץ בשנים הללו: ההתישבות הציונית, והמאבק נגד הסינוד היווני.

כמעט כל העתונאים של הימים ההם נמנו עם היוונים האורתודוקסים. מצב זה נמשך, אגב, גם בתקופת המנדט, ואף בימינו אלה, במדינת-ישראל, רוב העתונאים, הסופרים והמשוררים הערבים המבקרים קשות את המדיניות הישראלית נמנים על בני העדה הערבית היוונית-האורתודוקסית.

על אף המאבק שניהלו הערבים ראשי העדה האורתודוקסית נגד הפטריארכיה היוונית נהגה זו במידת החסד והרחמים עם בני העדה והיתה להם למגן ולמחסה בתקופה העותומאנית. מספרים כי כל איש מבני העדה שנחשד במעשה-פשע או שנרדף על-ידי השלטונות היה ממהר לאחוז "בקרנות המזבח של הפטריארכיה", כלומר בטבעת-הברזל הגדולה שהיתה בשער ("ידוק בחלקת דיר אל-רום") ומבקש חסות ומגן. ומשהגיע לשעריה הגדולים של הפטריארכיה היתה המשטרה התורכית מנועה מלנגוע בו לרעה עד שיתברר דינו.

ואילו הפטריארכיה היוונית עצמה, על אף תקפה וגבורתה, נתונה היתה לחסדן של משפחות מוסלמיות נכבדות שהגנו עליה. כך, למשל, מספרים שכאשר ביקר פעם חוסיין פח'רי ביי אל-ח'אלידי, ששימש ראש עיריית ירושלים בתקופת המנדט, בלשכתו של הפטריארך היווני-האורתודוקסי, ראה את תמונת סבו תלויה על קיר. שאל את הפטריארך איך הגיעה תמונת סבו לכאן והשיב לו הלז כי סבו היה ממונה על הקדשות הפטריארכיה ודואג לשלומם של בני העדה. ביקש פח'רי ביי העתק מאותה תמונה לאחר שנמצא למד כי סבו שימש מעין איש-ביניים בין הפטריארכיה לשלטונות התורכיים.

העסקנים והסופרים הערבים מבני העדה היוונית-האורתודוקסית היו הראשונים בארץ שעוד קודם להופעתם של עתונים ערבים בדפוס הוציאו עתונים מחתרתיים שנדפסו על גבי גילאטינה וחולקו בסתר לעסקנים מאוהדי התנועה הזאת, שנלחמה מלחמת-חרמה בסינוד היווני. גם סופרים נוצרים מפני שאר עדות תמכו במאבקם של בני העדה הזאת. עורכיהם של עתוני-מחתרת אלה הסתתרו מעיני המשטרה שרדפה אותם והגנה על הסינוד היווני, שממנו הפיקו המותצרפים (מושלי-המחוז) טובות-הנאה לרוב. גם העתונים הערבים של אותם ימים הביעו מורת-רוח על כי במשך השנים 1908–1914 הוחלפו בירושלים שמונה מותצרפים. עתונות זו טענה כי ה"מותצרפים" הללו היו עושי-דברם של שני גורמים נכבדים: האחד היה אלברט ענתפי, נציג חברת כל ישראל חברים בארץ, שנהג "לרהט" את ביתו של כל מותצרף שבא לירושלים ברהיטים חדשים ונאים שהוכנו בבתי-המלאכה של כ"ח, והשני – הפטריארכיה היוונית-האורתודוקסית ("דיר אל-רום"), שהיתה מעמידה לרשותו עגלה רתומה לשני סוסים "אצילים". שני הגורמים הללו, כך טענו העתונים, היו "מדריכים" את המושלים ומטים אותם לרצונם.

לאחר איחודה המחודש של ירושלים ב-1967 נפגשתי עם הסופר בן השמונים, אספנדר

אל-ח'ורי אל-ביתג'אלי, אחד הסופרים והמשוררים הידועים שלמעלה מחמישים שנה פירסם בעתונות הערבית רשימות, סיפורים ושירים מפרי עטו, ושוחחתי אתו על הווי הנוער הערבי המשכיל בימים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה. הסופר הקשיש הזכיר לפני את אחד המוסדות החינוכיים הידועים שתרמו רבות לחינוכם ולהשכלתם של כמה מן הסופרים הערבים בני הארץ. מוסד זה היה "כוליית אל-פצ'ילה ואל-עלם לילרום אל-פאתוליד" בביירות, בו למדו שני גדולי הספרות הערבית, עבדאללה אל-בוסתאני והשייך אבראהים אל-יאזג'י. בין תלמידי אותו מוסד הזכיר את המשורר המצרי-הלבנוני ח'ליל מוטראן ואשיל צייקלי מארץ-ישראל. הוא הוסיף ואמר: "דע כי מכל בני העדות הנוצריות היינו אנו הקרובים ביותר לתרבות הערבים. בקרבם חיינו ומהם למדנו את השפה הערבית וספרותה, כי לא היתה לנו תרבות זרה אחרת, ומקרבנו קמו סופרים בעלי כשרונות שהעשירו את הספרות הערבית המקומית. נתונים היינו לחסדם של בני העדה המוסלמית השלטת. ומשראו בנו שאנו מושכים בעט-סופרים דיברו על לבנו, לא אגיד כי לחצו עלינו, שנצא להתקפה—ויצאנו. ואל תשכח", הוסיף באירוניה, "כי אף אותו קומץ של עתונאים ערבים שעמדו לצד הציונות בתקופה התורכית ובתקופת המנדט היו מבני העדה הזאת. הלא עורך העתון אל-נפיר, אליה זכא, ובעל העתון אל-אח'פאר, בנדלי ע'ראבי, היו אורתודוקסים. אמנם מזלכם לא האיר לכם פנים והללו לא נמנו על המוכשרים והמוצלחים ביותר. אבל אפשר לסלוח לכם, שהרי ביקשתם מושכי-עט ערבים כדי שיהדפו אחור את גלי ההתקפה של העתונות הערבית נגד ההתישבות היהודית, שבימים ההם עשתה את צעדיה הראשונים".

אחד הגורמים החשובים ביותר בהשכלתם של בני העדה היוונית-האורתודוקסית בארץ היה "האגודה הרוסית למען הארץ הקדושה", ששני מוסדותיה—בית-מדרש למורים בנצרת ולמורות בבית-ג'אלה—הכשירו להוראה עשרות ומאות צעירים וצעירות. ראשוני המורים בבתי-הספר הערביים בתחילתה של תקופת המנדט היו חניכיהם של שני המוסדות הרוסיים הללו, שנאלצו לנעול דלתותיהם בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה.

ג

בשש השנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה יצאו בארץ, בצד העתונים הערבים, גם שלושה כתבי-עת ספרותיים, שבדיקת תכנם תעיד עליהם כי אכן שיקפו את חיי הרוח והתרבות בציבור הערבי בשנים ההן. שנים מהם הוציאו בדוחק את שנתם ואילו השלישי התקיים שנים אחדות, אף המשיך בהופעתו לאחר מלחמת-העולם הראשונה. גם כאן היתה חלוקה עדתית. ירחון אחד, אל-אצמע'י, נערך על-ידי סופר ומשורר נוצרי-אורתודוקסי מחוגן ממשפחת אל-עיסא היפואית הידועה, שנלחם בחירוף-נפש נגד "הסינוד היווני", כתב-העת השני, אל-מונאדי, שהתקיים אף הוא שנה אחת בלבד, נערך בידי עתונאי מוסלמי, העורך המוסלמי הראשון בארץ. השלישי, אל-נפאים אל-עצריה, נערך על-ידי המורה והמחנך ח'ליל בידס, אשר במידת-מה שיקף

את הספרות העממית כפי שהיתה מקובלת על כמה חוגים בארצות הערביות השכנות בשנים ההן.

הגליון הראשון של אל-אצמעי הופיע ב-19 באוגוסט 1908. הוא נפתח ב"הלל" ארוך מפי העורך לאַל אשר "הוציאנו מאפלה לאורה" ואשר "התיר את מוסרות לשוננו" ואיפשר ל"דינו" לעמול לאחר שהיו כבולות שנים רבות. העורך חילק את דו-הירחון שלו לשלושה מדורים: אחד למחקרי ספרות, חברה וכלכלה; שני למצב המדיני והחברתי; ומדור שלישי שיוקדש לידיעות וחדשות מעניינות ו"קטעים הומוריסטיים ובלתי-שכיחים".

הנושאים הראשונים שטיפל בהם העורך היו "החופש, השוויון והאחווה" – שלש המלים שהיו בפי כל ערב פירסומה של התחוקה התורכית החדשה. הוא תיאר בהרחבה את החיים השפלים והנכבעים ששררו לפני פירסום התחוקה – אולם עכשיו "נרים את ראשינו שהיו שמוטים על חזינו מרוב הכנעה וחנופה... יהיו-נא פנינו כמראָה מבריקה שאפשר יהיה לראות בה את כל המתרחש בתוכנו".

תיקונים רבים הציע אותו עורך. וראשון לכל, יסוד בית-ספר לאומי. הוא יאחד את הנוער ובכך תינצר אחדות בין כל חלקי העם: "יידע הנוער שישנה אומה אחת בלי הבדל בין יהודי, מוסלמי ונוצרי, ומתוכם יקומו אנשי העתיד".

בתוך השאר טיפל העורך במצבו של האיכר בכלל, ובשאלת חינוכה של האשה הערבית בפרט. את המהגרים הזרים הבאים לארץ חילק לשני סוגים: אחד שבא לארץ מחמת הצורך, ואחד שהוכרח בחוזק-יד לעזוב את ארצו. בסוג זה הוא כולל את היהודים. הצד השווה שבהם הוא שאלה ואלה כאחד נכנסו לארץ למרות האיסור הממשלתי, והודות ל"פקידים הבוגדים", שהתירו להם להיכנס ולקנות קרקעות "עד שהגיעו אחדים מן המושלים הקודמים לידי כך שאילצו את התושבים בחוזק-יד למכור את אדמותיהם לזרים". מהגרים אלה פשטו בארץ והקימו מושבות, וגילו את חריצותם בכל ענפי המסחר:

"האנשים הללו יישארו בתוכנו אם נאבה ואם נמאן. ובכל עת תמיד לפנינו דוגמה חיה לחריצותם ודרכי גיהולם והסכונותיהם הטובות. עוד מימי אבות-אבותיהם חונכו בבתי-הספר. ואנו אין לנו בתי-ספר, ולא הורינו לימדוננו". (גליון ד, אוקטובר 1908).

רשימה רבת-ענין הקדיש העורך לצורך בחינוך האשה. הוא שאף לראות את האשה הערבית המשכילה שותפת לדעותיו ולרעיונותיו של בעלה, שהרי מה-נורא יהיה הדבר אם תוצרך האשה לבקש משכניה לקרוא באזניה את המכתב ששלח לה בעלה, ומתוך כך "יידעו הללו את כל הסודות שבינו לבינה". אשה משכלת, לעומת זאת, תוכל לשוחח עם ידידי בעלה על נושאים מעניינים "ולא רק על עניינים של מאכל ומשקה והאופנות החדשות לסוגיהן". (גליון ג, אוקטובר 1908).

בגליון השביעי של כתב-העת פנה העורך אל הסופרים והמשוררים ואל ראשי הדתות בקריאה להפיץ באומה את אהבת השוויון והאחדות ולטעת בלב הנוער את אהבת-המולדת. מבעלי-ההון דרש ליסד בנקים חקלאיים, שיבואו לעזרתו של האיכר, ולהרים

את קרנה של החקלאות. בתחום החינוך דרש להתיר את הוראת אותם מקצועות שאסור היה ללמדם קודם-לכן, כגון סוציולוגיה, תולדות הממלכה העותומאנית ומולדת, ולהקים בכל מחוז בית-מדרש לאומי למורים.

מלבד העורך השתתפו בכתב-העת גם סופרים צעירים אחרים, ובהם ח'ליל סכאפיני (שפירסם רשימה קצרה על שמחתם של בני ירושלים עם פירסומה של התחוקה התורכית החדשה ועל פרידתה הגלהבת של העיר מצירי ארץ-ישראל שנבחרו לבית-המחוקקים התורכי), ואסעאף גשאשיבי, שכתב על ערכו של החופש ופירסם שתי "קצידות" שבהן תיאר את האומה כצעירה אסורה וקרא לה לקום עתה לתחייה כי היום אין מושל ש"יעשה עוולה".

העמודים האחרונים היו מוקדשים תמיד לחומר העוסק בשאלות העדה האורתודוקסית, מברקים ששלחו בני העדה לקושטא, ידיעות שונות, וכן חדשות מן המתרחש במפלגת "אחדות וקידמה".

כתב-עת ספרותי שני היה הירחון אל-מנהל (המעייין), "ירחון ספרותי-היסטורי-חברתי מצויר", שיצא בשנת 1912 בירושלים בעריכתו של מוחמד מוסא אל-מוגרב. הירחון התקיים שנה אחת. במאמר-הפתיחה הקצר אמר העורך שאת ירחונו זה יסד למען המשכיל ושוחרי-הספרות, והירחון יביא חומר העשוי להעשיר את אוצר ידיעו-תיהם של הקוראים. הירחון טיפל בעיקר בנושאים מוסלמיים-היסטוריים: הסופרים שבקרוב המלכים והכליפים המוסלמים בתקופת ספרד, התפתחות הספרות בארץ ההיא, סופרים ואישים ערביים מפורסמים. גם בנושאים כלליים דן העורך מנקודת-מבט מוסלמית. במפתח-העניינים שהופיע בסוף החוברת ה-21 הובאו שמותיהם של 32 סופרים מן הארץ ומסוריה שהשתתפו בירחון זה. ביניהם נציין את אדיב פ'רחאת, אסעאף גשאשיבי, תופיק זיבק, חביב אל-ח'ורי, ח'ליל סכאפיני, עארף אפנדי אל-עארף וכו'. במיוחד בלטה השתתפות המשורר הערבי, עורך העתון הירושלמי אל-נגאח, השייך עלי אל-רימאווי.

מגמה אחרת היתה לשבועון הספרותי (אחר-כך דו-ירחון) אל-נפאים, שנקרא "ירחון היתולי ספרותי" וראה אור לראשונה בחיפה, בעריכת הסופר והמתנחך ח'ליל ביידס. בירחון זה היה התרגום מרובה מן המקור. מקום נכבד תפסו תרגומים מן הספרות הרוסית. בכל חוברת הופיע חלק של סיפור מקורי או רומן מתורגם. המשתתף העיקרי היה העורך עצמו, אך השתתפו גם סופרים צעירים אחרים, בהם בולוס שחאדה (מי שהיה עורך העתון מראת אל-שרק), אסעאף גשאשיבי, אסעד מנצור ועוד. בשנת 1914 הוכרו גם על פרס (צעד חדשני וחשוב בספרות הערבית בארץ) בסך 100 פראנק לחיבור הטוב ביותר בנושא "ארץ-ישראל וההגירה". בהזדמנות זו ביקש העורך מן הנדיבים המקנאים לספרות הערבית ודואגים להתקדמותה בארץ שיעודדו את הירחון ואת סופריו בפרסים מעין אלה.

⁸ עתונאי ערבי משכיל ובעל-כשרון. השתתף בכמה עתונים ערביים שהופיעו בירושלים וערך את העתון המוסלמי הראשון בארץ, אל-מנאדי, שהוציא סעיד ג'אראללה ב-1912 בירושלים.